

Nasların Evrenselliği Işığında Tarihsellik Paradoksu ile Te'vil İmkânı

Araştırma
Makalesi
Research
Article

Abdulkaki DENİZ

Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati
Anabilim Dalı
Assistant Professor, Şırnak University, Faculty of Theology, Department of Arabic
Language and Rhetoric
Şırnak, Türkiye
✉ abdulbakideniz500@gmail.com <https://orcid.org/0000-0002-9315-6690>

Yazar
Author

Deniz, Abdulkaki. "Nasların Evrenselliği Işığında Tarihsellik Paradoksu ile Te'vil
İmkânı". *Tevilat* 3/2 (2022), 315-337.
 <https://doi.org/10.53352/tevilat.1131973>

Atıf
Cite as

Received / Geliş Tarihi: 2022-06-16 ISSN: 2687-4849 e-ISSN: 2757-654X
Accepted / Kabul Tarihi: 2022-09-06 www.tevilat.com

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal
içermediği teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and
scanned via a plagiarism software.

Telif Hakkı&Lisans/Copyright&License: Yazarlar dergide yayınlanan
çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında
yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to
their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yayıncı/Published by: Selçuk University, Faculty of Islamic Studies/ Selçuk
Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi.

Bilgi
Info

Nasların Evrenselliği Işığında Tarihsellik Paradoksu ile Te'vil İmkânı

İslam'ın ahlakî ve sosyal yönü hem fert hem de topluma dair düzenlemeleri gerekli kılmıştır. Söz konusu düzenlemeler neticesinde ortaya çıkan hukuk kurallarını ihtiva etmesi ahlakî öğretilerden oluşan bir din olmasına mani olmadığı gibi ağırlıklı olarak ahlakî ve manevî öğretilerden müteşekkil olması da muamelat ve münakehâta dair ilke ve prensipleri vaz' etmesine engel değildir. Ancak bazı oryantalistlerin öncülük ettiği "Kur'ân'ın diğer semavî kitaplarla mukayesesine" dayalı olarak ortaya çıkan fikirler neticesinde söz konusu kutsal kitaplara uygulanan yöntemlerin Kur'ân'a da uygulanması kapsamında İslam hukukunu da ilgilendiren "tarihselcilik" gibi kavramlar tartışılmıştır. "Tarihe mal olmuş hususların bilgisi" yönüyle tarihselciliğin meşruyet kazanması için disiplin içi bazı gelişme ve uygulamalara vurgu yapılmıştır. Oysa Kur'ân'a özgü bir kavram olarak te'vilin değerlendirilmesi durumunda İslam âleminde tarihselcilik gibi bünyeye yabancı kavramların zemin bulması zordur. Bu bağlamda te'vil ile tarihselciliğin mahiyet, kapsam ve amaç gibi açılardan değerlendirilmesi gerekmektedir. Ayrıca evrensellik iddiası olan İslam hukukunda içtihadın aklî bir yöntemi olarak te'vilin nasların anlaşılması, uygulanması ve güncellenmesindeki rolü aynı zamanda tarihselciliğe yol açan zemini de ortadan kaldırayabileceği görülmektedir.

Özet

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuku, Usul, Evrensellik, Tarihselcilik, Te'vil.

The Possibility of Ta'wil With The Historicity Paradox in Light of the Universality of the Nass

The moral and social aspects of Islam necessitated individual and societal arrangements. The fact that Islam incorporates social and economic standards of law does not exclude it from being a religion based on moral doctrines, and the fact that it is primarily based on moral and spiritual principles does not preclude it from teaching documentation, debates, and economic concepts. However, as a result of the theories proposed by certain orientalist based on "the comparison of the Qur'an with other holy books", concepts concerning Islamic law, such as "historicity", have been debated within the framework of the idea that the methods applied to other holy books be applied to the Qur'an, as well. It has become vital to stress specific in-disciplinary developments and practices in order for historicism to obtain legitimacy in terms of "knowledge of subjects that have constituted history." However, in the case of the evaluation of ta'wil as a concept specific to the Qur'an, the need for concepts such as historicism is undoubtedly minimal. In this context, it is necessary to evaluate ta'wil and historicism within the framework of perspectives such as nature, scope and purpose. Furthermore, the role of ta'wil in comprehending, implementing, and updating the scriptures as a rational process of ijihad in Islamic law, which claims universality, can also be utilized to eliminate the ground leading to historicism.

Abstract

Keywords: Islamic Law, Principles, Universality, Historicism, Ta'wil.

Giriş

Genelde İslam düşünce sisteminin özelde ise İslam hukukunun yenilenmesi ve modern insanın çağdaş ihtiyaçlarına cevap verebilecek duruma getirilmesi teşebbüsleri bağlamında tarih boyunca muhtelif yaklaşımlara rastlamak mümkündür. Bu kapsamda değişik ekol ve akımlar farklı fikirlerle gündeme gelmiş ve bir kısmı azımsanmayacak kadar taraftar bulabilmiştir. Şüphesiz söz konusu ekollerin haklılık ve tutarlılığı mensuplarının niceliğiyle değil mahiyet ve niteliği ile değerlendirilmektedir. Birçok ortak yönden dolayı zaman zaman birbirleriyle karıştırılan çağdaş akılcı ekol, realist ekol, modernist ekol ve tarihselci ekol gibi isimlerle anılan yaklaşımlar¹ içerisinde dikkat çeken “tarihselcilik” olgusunu yakından incelemek durumundayız. Bilim ve teknolojiye ilerlemeyi mutlak fazilet ve erdem olarak değerlendiren Batı aklının dine karşı ihtiyatlı duruş sergilemesi neticesinde değişik alanlarda gelişmelere öncülük etmesi, aynı sürecin Müslüman toplumlarda uygulanması tartışmalarına zemin hazırlamıştır. Söz konusu tartışmaların dinin sosyal hayattaki fonksiyonunu asgari seviyeye indirgemekle sonuçlandığı söylenebilir. Zira Batı'nın ilerlemesini sağlayan değerlerin bir çıkış yolu olarak genel kabul görmesi modern insan ile din arasında yaşanan gerilim ve savaşım sürecinden sonradır. Bilim ve modern insan lehine ortaya çıkan bir uzlaşımın doğal sonucu olarak bireysel ve toplumsal değişim zorunlu bir hâl almıştır. Bu yeni durumun Müslüman aydınların zihinlerinde geleneksel olarak var olan ve anlama süreçlerini doğrudan etkileyen bazı kavramların mahiyet ve içeriğinin yeniden değerlendirilmesini gerekli kılmıştır. Kur'an'ın, tarihsel bir hitap olarak, “indiği dönemdeki Araplara ve Mekke-Medine halkına hitap etmesinden dolayı hitabında gelecek nesilleri hesaba kattığını beklememek gerektiği” yönündeki kanaat bu kapsamda değerlendirilmektedir. “Tarihselcilik” olarak ifade edilen bu anlayış birçok akademik çalışmaya konu olmuş, lehte ve aleyhte değişik fikirlerin oluşmasına sebep olmuştur. Tarihselcilik tabii olarak “evrensellik” olgusunu iktiza ettiğinden iki kavram arasında bir telazüm ilişkisinden söz edilebilir. Tarihselcilikten genelde, “*insan toplumlarının geçmişinin bilgisi*” kastedildiğinden “geride bırakılan her şeyin tarihî bir nitelik kazandığı” ifade edilebilir. Bu açıdan tarihsellik, “*bir hükmün belirli bir tarihî, coğrafi ve sosyal ortamda mevcut olması, onun varlığı ve devamının bu şartların varlığı ve devamına bağlı bulunması*” anlamında kullanıldığından İslam hukuku neticesinde ortaya

¹ Soner Duman, Shaker Jabarı, “Çağdaş Dönemde Usûl-i Fıkhın Yenilenmesi Tartışmaları”, *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/1 (Mart 2020), 199-233.

çıkan ahkâmın büyük bir kısmını doğrudan etkilemektedir. Aynı bakış açısına göre evrensellik ise *"hukûkî bir norm veya hükümün, herhangi bir tarihî, coğrafi ve sosyal ortamla sınırlı olmaksızın bütün zamanları ve mekânları kapsamaması ve herkesi bağlaması"* olduğundan ahkâmın sınırlı bir kısmını kapsadığı ifade edilebilir. Dolayısıyla İslam hukukunun indiği ortamdaki sosyolojik yapıya uygun olarak vaz' edilen ahkâmın tamamının mutlak manâda evrenselliğini iddia etmenin ifrâtı ile söz konusu teşri' ortamında uygulama alanı bulan ahkâmın tamamını tarihsel olarak değerlendirmenin tefriti arasında bir denge kurmanın gerekli olduğu hususunda şüphe yoktur. Bu açıdan te'vil kavramının aktif olmasını gerektiren bir ihtilaf zemininden söz edilebilir. Kur'ân ve sünneti anlama ve yorumlama hususunda belli nitelikleri hâiz insanların öncülüğünde İslam hukukuna açılım sağlayan özel kavramlardan biri olan te'vil haddi zatında evrensel bir nitelik taşımaktadır. Evrensel mesajlar içeren vahyin değişen zaman, zemin ve şartlarda sağlıklı anlaşılması ve uygulanmasına yardımcı nitelikteki te'vil imkânı aynı zamanda süreklilik arz eden içtihadın da aklî bir yöntemi olarak dikkat çekmektedir. Bu açıdan te'vilde evrensellik, süreklilik, akıl ve güncellik gibi özellikler söz konusu olduğundan tarihselcilik ile evrensellik arasında olması gereken dengeyi kurma hususunda da anahtar bir role sahip olduğu ifade edilebilir.

Bunların yanında tarihte siyasî, sosyal ve kültürel bazı sebeplerden dolayı Kur'an'daki bazı hükümlerin şâriin maksatlarına aykırı tarzda te'vil edilmiş olması mümkün ve vakidir. Bu hususta Kur'an'ın ön gördüğü adalet, istişare ehliyet, şeffaflık ve yardımlaşma gibi toplumsal ilkelerin ihlâline dair örnekler daha barizdir. İslam'ın söz konusu temel prensiplerinde görülen yozlaşmaların düşünürleri farklı arayışlara sevk etmesi doğal olmakla birlikte çözümün yanlış adreslerde aranması farklı sorunlara zemin hazırlamaktadır. Din adına istismara konu olan ve şâriin maksatlarına aykırı tarzda ortaya çıkan hususların gerçek mecralarında anlaşılıp uygulama alanı bulması ancak Kur'an'a özgü bir kavram olan te'vil vasıtasıyla mümkündür. Bu konuda te'vilin farklı arayışlara ihtiyaç bırakmayacak kadar yetkin olduğu hususunda şüphe yoktur.

1. Batı ve Doğu Arasında Kültür Etkileşimi

Batılı düşünürlerin bilimsel birçok kavramın ortaya çıkışına ve tartışılmasına öncülük ettikleri ve söz konusu kavramların İslam âlemine ihraç edilmesine zemin hazırladıkları bilinmektedir. Bu açıdan Batı'nın bilimsel ve akademik araştırmalar ile kavramlar üzerinde belirgin bir üstünlüğünden söz edilebilir. Geleneksel kilise otoritesine karşı bilimsel gelişmelere öncülük eden Batılı araştırmacıların eleştiri ve tenkitte

herhangi bir unsura kutsallık atfetmemelerinin etkisinden de söz edilebilir. Bu konuda Batı'nın Doğu'yu görme ve gösterme biçimi olan "oryantalizm" ile Doğu'nun Batı'yı görme ve gösterme biçimi olan "oksidantalizm/istiğrâb" gibi kavramların ortaya çıkış süreçleri dikkat çekicidir. Doğu'yu anlamak için yüzyıllardan beri Doğu toplumlarını yakından takip etmeye yönelik oluşturdukları kavramların zamanla kendi anti tezine ihtiyaç duyacağını düşündüklerinden muhtemel tepkinin çerçevesini oluşturma hususuna da öncülük ettikleri görülmektedir. Dünyaya siyasi ve iktisadi açıdan hükmeden bir kültürün bilimsel ve akademik alanlarda da kendini göstermesi ilk bakışta doğal karşılanmakla birlikte yeni bir medeniyet inşası iddiasıyla ortaya çıkan Müslümanları esir alan taklit ruhu ve aralarındaki tefrika gibi olumsuzlukları süreçten bağımsız değerlendirmek mümkün değildir. Bu bağlamda oksidentalizm kavramını ilk kullanan kişinin meşhur oryantalist Rudi Paret olduğu² yönündeki genel kanaatin haklı gerekçeleri söz konusudur. Oksidentalizm kavramı ilk bakışta "Batı'nın istismar ve emperyal fikrinin yansıması" izlenimini verse de sonraki süreçlerde "Batı'yı anlama ve iyi taraflarını alma" anlayışına evrildiği söylenebilir. Hatta Muhammed Abduh ve Reşit Rıza gibi bazı düşünürler ilgili kavramı bu açıdan değerlendirmeye çalışmışlardır. Şarkı şark yapan özellikleri, dinî ve kültürel yapıyı yakından tanımakla yetinmeyen Batılılar aynı zamanda Doğulara kendilerini hangi açılardan ve nasıl değerlendirmeye tabi tutmaları gerektiğine dair sınırları da çizmekten geri durmamışlardır. Bunun doğrudan toplumların gelişmişlik düzeyi ve toplumları yönlendirme melekesiyle alakalı bir durum olduğu açıktır. Hatta kültür emperyalizminin bazı tezahürlerinden de söz edilebilir. Bu durum tarihsellik ve evrensellik tartışmaları hakkında da bazı açılardan fikir vermektedir. Doğu kültüründen neşet eden ve doğuların tenkit ve eleştiri geleneğini yansıtan kavramlar yerine Batı kökenli kavramların bünyede bazı rahatsızlıklara sebep olması kaçınılmazdır. Bu bakımdan sorunun teşhis ve tedavisinde bünyeye yabancı olmayan unsurlara öncelik verilmesi sağlıklı neticeler için elzemdir. Dinî gerçekleri fizik âleminde ve metafizik boyutta kurtuluş reçetesi olarak sunanların Kur'an'ın anlaşılabilir ve uygulanabilir olduğu yönündeki kanaatlerini toplumun değişik kesimlerini oluşturan muhataplara da telkin etmeleri gerektiğinden kutsal metnin evrensellik boyutu ile tarihsellik yönü ve sınırları gibi hususlar farklı isim ve kavramlarla da olsa özellikle 19. Asırdan itibaren hem Batı'da hem İslam âleminde zaman zaman tartışılmıştır. İnsan yaşamının temel unsurlarından zaman ve mekânın

² Rudi Paret, *The Study of Arabic and Islâm at German Universities* (Wiesbaden: 1968), 5.

anlama ve uygulama faaliyetine doğrudan müessir olmaları bu tür tartışmaların yaşanması için yeterli dinamikleri içerdikleri söylenebilir. Buna kutsal metinlerin muhatap aldıkları kitlenin, zaman ve mekânın değişmesi ile bağlayıcılık niteliklerini de ilave etmek mümkündür. Ortaya çıkan evrensellik ve tarihsellik süreçlerinin daha iyi anlaşılması için her kültürün kendine özgü dinamiklerle tartışmaya katılması gerekmektedir. Aksi ise epistemolojik sorunsallara zemin hazırlamaktadır. Bu bakımdan Batılıların tarihsellik gibi kavramlarla ifade ettikleri sorun yahut çözüm önerileri İslam âleminde hangi kavramlarla gündeme geldiğinin tespiti önemli bir hâl almaktadır. Bu hususta akla ilk gelen kavramlardan biri te'vildir. Te'vilin sağlıklı bir şekilde işletilmesi durumunda tarihsellik ile ilgili gündeme gelen sorunların çözümlenmesi mümkündür.

Şüphesiz tarihselliği değişik açılardan ele alan çalışmalar söz konusudur.³ Ancak İslam hukukuna özgü olarak ortaya çıkan te'vil gibi alternatiflere değinilmemiş olması konuyu tekrar değerlendirme sebepleri arasında sayılabilir.

2. Ana Hatlarıyla Tarihselcilik

Aydınlanma süreciyle birlikte Batı'da akıl ön plana çıkmış, hıristiyânî dogmalar tartışılmaya, hatta reddedilmeye başlanmıştır. Bu durum, Hz. İsa'nın mâhiyetini, tanrılık yönünü ve değişik muhteva ile ortaya çıkan İncillerin mesajını sorgulamaya kadar gitmiştir. Batı düşüncesinin bir ürünü olarak ortaya çıkan bu kavramın Henry More, Bayer ve Hegel gibi düşünürler tarafından, "geçmişte olup biten bir şeyin etkisinin devam etmesi" bağlamında kullanılmıştır.⁴ Dilthey'ci yaklaşıma göre herhangi bir manânın ortaya çıkması bütün ile onu oluşturan parçalar arasındaki ilişkiyle yakından ilişkilidir. Manâ, tarihsel bir bütünlük olup değişken olan zaman ve zemine göre anlamlı hâle gelmektedir. Bu bakımdan manâ tarih içinde olan bir olgunun ifadesidir ve aynı zamanda döngüsel özellik arz etmektedir.⁵ Dolayısıyla herhangi bir lafzın manâsı tarihsel olduğundan, tarih ile manâ da değişmektedir. Bu açıdan anlamın kesin hatlarla belirlenmiş olduğu söylenemez. Tarihsellik kavramının ortaya çıkması ve Batı toplumlarında kullanılması bağlamında Kutsal Kitap

³ Şevket Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011); Metin Yiğit, "Hermeneutik Yöntem ve Usul-i Fıkhın Kat'î-Zannî Diyalektiği: Hitap-Muhatap Bağlamında Hermenötik Bir Çözümleme", *Kur'an ve dil: dilbilim ve hermenötik sempozyumu* (17-18 Mayıs 2001), 125-186; Bedri Aslan, *Arap Dili ve Fıkıh Usûlünde Delâlet; Te'vilin Fıkhî Meselelere Etkisi* (Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021), 208-226.

⁴ Doğan Özlem, *Tarih Felsefesi* (İstanbul: 1992), 145; Mevlüt Uyanık, *Kur'an'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu* (Ankara: Fecr Yayınları, 1997), 134.

⁵ E. Richard Palmer, *Hermenötik*, çev. İbrahim Görener (İstanbul: Anka Yayınları, 2002), 161.

üzerindeki kilise otorite ve tekelciliğini kırmak, İsa'nın zâtı ve mâhiyetiyle ilgili birçok bilinmezi aklen kavranabilir bir düzeye çıkarma teşebbüsleri gibi bazı hususlar ileri sürülmektedir. Batı'da yaşanan reform hareketleriyle kilisenin kutsal kitap üzerindeki otoritesi kaldırılarak kartezyen düşüncenin teolojide yansıtılması sağlandıktan sonra bazı teolojik düşünce hareketleri başladı. Buna yönelik ilk teşebbüs, 16. yüzyılda bir Fransız rahibi olan Richard Simon tarafından yapılmış; sonraki yüzyıllarda, akılcı ve tenkitçi yöntemlerin oluşturulması sürecine tanıklık edilmiştir.

Salome Semler tarafından geliştirilen tarihselci-tenkitçi hermenötik (yorumbilim) programı hem dini otoritelere hem de onların eseri olan dogmalara bir başkaldırı anlamı taşıyordu. Bu, aynı zamanda yeni bir dönemin ayak sesleriydi. Semler, ilk defa kutsal metinlere bir tarihçi ve eleştiren bir araştırmacı zaviyesinden bakma ihtiyacı hissediyordu. Semler'e göre kutsal metni tefsir disiplini bazı otoritelerin kabullerini doğrulama ve onaylama niteliğinden uzaklaştırılmalı ve metnin de eleştiriye tabi tutulmasına zemin hazırlanmalıydı. Ayrıca yorumda evrensel ilkelere dikkat edilerek yorumcu ile kutsal kitap arasındaki tarihsel mesafenin farkında olunması gerekmektedir. Dolayısıyla Semler'in, aklın öncülüğünde eleştirel bir tefsir yöntemi ve bilimselliği önceleyen bir teolojide öncülük ettiği⁶ söylenebilir. Bu hususta Hz. İsa'nın dönemine gitmek ve söylediklerini o günün şartları içerisinde anlamak uyulabilecek yöntemlerden biri olabilirdi. Ancak Hz. İsa'nın dönemine gitmek, ilâhlaştırılan kişiliğini yere indirerek anlamak, o kadar kolay değildi.⁷ Bu gerçekler ışığında tarihsel, *"bir hükmün belirli bir tarihî, coğrafi ve sosyal ortamda mevcut olması, onun varlığı ve devamının bu şartların varlığı ve devamına bağlı bulunması"* şeklinde tanımlanırken evrensel, *"hukûkî bir norm veya hükmün, herhangi bir tarihî, coğrafi ve sosyal ortamla sınırlı olmaksızın bütün zamanları ve mekânları kapsamı ve herkesi bağlamasıdır"*⁸ şeklinde tanımlanmaktadır. Buna göre Hz. İsa ve Hz. Musâ tarihi şahsiyetler olduğu gibi İncil ve Tevrat da tarihî kitaplardır.⁹ Batı kültür havzasında gelişen ve Batı dinsel dinamiklerine bir tepki olarak ortaya çıktığı anlaşılan tarihselci yaklaşım, ilk olarak

⁶ Werner G. Jeonrad, *Theological Hermeneutics* (London: Mac Millan, 1991), 35-42; Mehmet Paçacı, "Kur'ân ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?" *İslâmî Araştırmalar Dergisi* (Ankara: 1996), 120.

⁷ Mehmet Saîd Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (Konya: Kitap Dünyası, ts.), 257.

⁸ Ferhat Koca, "Kur'ân-ı Kerim'deki Fikhî Hükümlerin Evrensellik ve Tarihselliğini Tespit Konusunda Bir Ölçü Denemesi", *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 10, İl, 12, 71.

⁹ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2004), 397.

oryantalistler tarafından Kur'ân ve sünnete uygulanmaya çalışılmıştır. Bu teşebbüs, Rudi Paret ve Montgomery Watt'ın eserlerinde açıkça görülmektedir.¹⁰

3. İslam Âleminde Tarihselcilik Fikrine Meşruiyet Arayışları

Tarihselci yoruma dayanan bakış açısı İslam dünyasında değişik açılardan değerlendirilmiş, olumlu veya olumsuz bakış açılarının doğmasına zemin hazırlanmıştır. Batı dünyasındaki kilise, kutsal kitap ve din adamının dinî-siyasî ve sosyal hayattaki fonksiyonları ile İslam dünyasındaki mukabillerinin fonksiyonlarının birebir örtüştüğünü iddia etmenin tutarlılığı değişik açılardan ele alınarak farklı analizler yapılmıştır. Bu hususta tarihselciliğin kökenlerini bizzat İslam kültüründe arayanlar olmuştur. Buna göre bazı Müslüman düşünürlerin eserlerinin Batı'ya ulaşmasından sonra reforma yol açması sonucunda Batı'da tarihselcilik akımlarına da sebep olmuştur. Dolayısıyla İslam geleneği içerisinde tarihselci düşünce ilk asırlardan itibaren var olmakla birlikte unutulmuş ve yirminci yüzyılda yeniden keşfedilmiştir. Tefsir usulünde Mekki-Medenî ve nâsih-mensûh gibi bazı ilmî disiplinlerin varlığı tarihselciliğin İslam kültüründeki önemli delillerindendir.¹¹ Ayrıca tarihselci yaklaşımı ilk dönemler başta olmak üzere İslam tarihinde yaşanan bazı gelişme, uygulama ve içtihatlarla,¹² hatta Mutezile mezhebinin Kur'ân'ın yaratılmış olduğuna dâir fikirlerine¹³ dayandırmaya çalışanlar olmuştur. Kur'ân'da tarihselci yaklaşımı temellendirmek isteyenler ayrıca Kur'ân'ın dili, nüzûl sebepleri, ilgili konularda Arap örf-âdetleri, Kur'ân kıssaları ve sınırlı sayıdaki naslarla modern insanın sorunlarına çözüm bulmanın imkânsızlığı gibi hususları delil olarak ileri sürmektedirler.¹⁴

¹⁰ Rudi Paret, *Kur'ân Üzerine Makaleler*, çev: Ömer Özsoy (Ankara: Ankara Okulu Yayınları,1995), 16; Montgomery Watt, *Bell's Introduction to the Qur'an* (Edinburgh: University Press, 1970), 173 vd.

¹¹ Mehmet Paçacı, "Kur'ân ve Tarihselci Yorum", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kur'ân ve Dil-Dilbilim ve Hermenötik-Sempozyumu*, 17-18 Mayıs 2001, Erzurum, 77.

¹² M. Saîd Hatipoğlu, "Kur'ân'ın Aktüel Değeri I", *İslamiyât* (Ankara: 2002), 5/1, 12.

¹³ Muhammed Arkoun, *İslâm'ı ve Laikliği Yeniden Düşünmek*, çev: Sosi Dolanoğul (İstanbul: Metis yayınları, 1995), 21; F. Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar* (Doktora Tezi) (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), 107.

¹⁴ Tâhâ Câbir el-Alvânî, *Hâkimiyetü'l-Kur'ân* (Kahire: el-Ma'hedü'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1996), 34.

3.1. Tarihselci Yaklaşımı Benimseyenler

Son iki yüzyılda bütün dünyayı etkisi altına alan modernizmin bir sonucu olarak İslam âleminde, tarihselci yaklaşımı dikkate alan âlim ve düşünürler olmuştur. Bu kapsamda Batı karşısındaki gelişmeyi, “çağdaş teslis” olarak ifade edilen “hümanizm, sekülerizm ve demokrasi” üçlüsüne dayanan modernizmin unsurlarını, dinî metinlere uygulamada görenlerin başını çektiği bu anlayışın ilk izlerini Hindistan ve Mısır’da görmek mümkündür.¹⁵ Kur’ân’a tarihselci yönelişin Taha Hüseyin (öl. 1973) ve Muhammed Halefullâh (öl. 1997) tarafından ilk ciddi adımların atıldığını ve daha sonra Fazlurrahman (öl. 1988), Hasan Hanefi, Muhammed Arkoun (öl. 2010) ve Nasr Hamid Ebû Zeyd (öl. 2010) tarafından bu çizginin günümüze kadar devam ettirildiğini belirten fikirler bu kapsamdadır.¹⁶ İslam âleminde çağdaş yaklaşımlar sergileyen söz konusu aydınlar, Kur’ân’ın anlaşılmasına ve vermek istediği temel mesaja yoğunlaşma gereği üzerinde durma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bunda 19. yüzyılda Müslümanları etkisi altına alan İslam modernizminin büyük etkisi olduğu söylenebilir.¹⁷ Fazlurrahman, geleneksel tefsir usullerini eleştirir ve bu yöntemlerle Kur’ân’ın bir bütün olarak anlaşılamayacağını açıklamaya çalışır. Ona göre çağdaş tefsir usulü, Kur’ân’ın estetik güzelliği ve edebî üstünlüğü ile vakit kaybetmemeli ve tamamen bir bütün olarak Kur’ân’ın anlaşılmasına yoğunlaşmalıdır. Tefsire bir usul oluşturma bağlamında, *“bulunulan zamandan nüzûl zamanına gitmek ve o zamanın toplumsal şartlarını dikkate alıp, Kur’ân’ın somut olayları işleyişinden, bir bütün olarak hedeflenen genel ilkeler çıkararak, söz konusu genel ilkeleri günümüz sosyal şartlarını da dikkate alarak özel meseleye uygulamak”*¹⁸ şeklinde özetlenebilecek bir metot geliştirmiştir. Fazlurrahman, İslam hukuk geleneğinin en büyük hatasının, Kur’ân’ın aslında bir sosyal muamelât eseri olarak algılanmasında yattığını ifade etmektedir. Ona göre Kur’ân’ın hukuka kaynaklık etmesindeki asıl amaç, adaleti sağlamaktır. Amaç manevî ve ahlâkî hayatımızın temelini, Kur’ân ilkelerine göre oluşturmak ise, özel bir sosyal hâdise ile özel bir çözümün şekli ezelf ve ebedî olamaz.¹⁹ Ona göre modern dünyanın bilimsel ve teknolojik meydan

¹⁵ Muhsin Demirci, *Kur’ân Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları, 2011), 221.

¹⁶ Micheil Hoebnik, “Thinking About Renewal In Islam”, *Towards A History of Islamic Ideas On Modernization And Secularization Arabica*, XLVI, Leiden, 54; Ferhat Koca, *Tarihsellik Konusunda Bir Ölçü Denemesi*, 76.

¹⁷ Demirci, *Kur’ân Tarihi*, 221.

¹⁸ Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık, Fikri Bir Geleneğin Değişimi*, çev. Alpaslan Açıkgeçen-M. Hayri Kırbaçoğlu (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998), 73.

¹⁹ Mehmet Aydın, “Fazlurrahman ve İslâm Modernizmi”, *İslâmî Araştırmalar Dergisi Özel Sayı*, 4, 1990, 283.

okumalarına karşı geri kalmamızın nedeni olarak görülen faizin haramlığı, kadının şâhitliği, mirasın paylaşımı gibi hukûkî normlarda, hâkim durumda olan Batı hukuk ilkelerine göre düzenlemeler yapılabilir.²⁰ Fazlurrahman'ın, İslam hukukuna dinamizm sağlamaya yönelik olarak içtihadı merkezi bir yere oturtması isabetli olmakla birlikte "fıkıh usulü ilminin son derece eksik bir disiplin olduğu"²¹ yönündeki görüşleri ise değişik açılardan değerlendirmeye açıktır. "Kur'an'ın tikel çözümlerinden tümel ilkelerin çıkarılması ve söz konusu ilkelere evrensellik atfedilmesi" şeklinde özetlenebilecek fıkıh usulü metodu onun tefsir metodunu çağrıştırmaktadır. Bu açıdan tarihselcilik, gerek İslam hukukunun geçerliliği gerekse İslam âleminin siyasî, sosyal ve kültürel anlamda Batı medeniyeti karşısında düştüğü yenilgi karşısında bir çıkış kapısıdır. Dolayısıyla sınırlı naslar karşısında, sınırsız ve sayısız hayat hâdiseleriyle karşılaşan İslam hukukçuları, bu vakaları mevcut nasların hükümleri çerçevesine sokabilmek için bazı yöntemler geliştirme ihtiyacı hissetmişlerdir. İslam hukuk tarihinde evrensellik ve tarihsellik tartışmalarını da içeren bu yöntemler illet, hikmet, hususî sebep, örf ve mesâlih-i mürsele gibi klasik yöntemler yanında çağdaş yaklaşımlardır. Tarihselliği söz konusu çağdaş yaklaşımlar kapsamında değerlendiren Ferhat Koca'ya göre, İslam âleminde 10. asırdan itibaren içtihat terkedilmiş, taklitçiliğin yaygınlaşmasıyla beraber duraklama dönemi açığa çıkmıştır. Bu arada Batı âlemi reform hareketleriyle birçok alanda İslam âlemini geride bırakmıştır. Böyle bir ortamda bazı Müslüman aydınlar çeşitli çıkış yolları aramışlardır. Yeniden içtihâda dönüş teşebbüsü yanında, olgudan nassa gidişi öneren İslam modernistleri, Kur'an'daki nasları tarihsel ve evrensel olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Koca, Kur'an'ın fikhî hükümlerinin evrensel olanlarıyla tarihsel olanlarını birbirinden ayırt edebilmek için önerdiği açık ve objektif bir ölçüt bağlamında Allah'ın adalet gibi sıfatları ile insanı başıboş bırakmadığı gerçeğinden hareketle gönderdiği bütün dinlerin ortak ilkelerinin insanların can, mal, ırz, din ve akıllarının korunması olduğunu ve bunun evrensel bir özellik arz ettiğini söylemektedir. Bu noktada, Kur'an'da geçen hükümlerin hangilerinin ilk muhataplarının yaşadığı sosyal

²⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996), 24, 104, 110; Demirci, *Kur'an Tarihi*, 224. Fazlurrahman, hırsızlıkta el kesme cezasının hiç uygulanmadığını belirterek bunda hukukçuların hırsızlık suçunun tarifini daraltmalarının ve şüphelerle haddin düşürülebileceğini kabul etmelerinin etkisinin olduğunu vurgulamaktadır. Bunun yerine daha uygun ve uygulanabilir bir ceza takdiri mümkündür. Bk. Fazlurrahman, *İslâmî Çağdaşlaşma; Alanı, Metodu ve Alternatifleri*, çev. Bekir Demirkol. *International Journal of Middle East Studies*, 1. 1970, 320.

²¹ Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık*, 77.

şartlarına göre tarihsel, hangilerinin söz konusu ilkeleri gerçekleştirmeye yönelik evrensel olduğu önem arz etmektedir. Allah'ın, 1/7. yüzyıl insanların tarihî, coğrafi ve toplumsal şartlarını, imkân ve ihtiyaçlarını dikkate aldığı gibi diğer zamanlarda, mekânlarda ve şartlarda yaşayan kullarının da imkân, ihtiyaç ve şartlarını dikkate almış olması, onun "hikmet" sıfatının gereğidir. Bu kapsamda hırsızın elinin kesilmesi, savaş için at, ok vb. hususların hazırlanması gibi hüküm ve olgular tarihsel; namaz ve abdest gibi diğer hükümler ise evrensel hükümler olarak değerlendirilebilir. Ayrıca tarihsel hükümler, zaman ve zemine bağlı olarak değişme arz edebilir."²²

Modernist/tarihselci yaklaşımın temel tezine göre; Kur'ân, belli bir dönemde indirilmiş ve vaz' ettiği ahkâm söz konusu şartlar içerisinde şekillendiğinden dönemin hususiyetlerini yansıtmaktadır. Bu açıdan zaman, mekân ve şartların değişmesi ahkâmın değişmesini gerekli kılmaktadır. Bu hususta sorun teşkil eden hususlardan biri de söz konusu değişimin sınırı ve alanıdır. Tarihselci bakışa göre hükümlerden bir kısmı kendi zamanlarıyla sınırlı tutulmaları gerektiğinden onların evrenselliği söz konusu olmamaktadır. Diğer bir kısmı ise çağdaş normlarla çeliştiğinden baskın Batı kültürü karşısında varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Kur'ân ahkâmının bir kısmının tarihselliği geleneğin bazı uygulamalarından destek bulduğundan tartışma konusu olmamaktadırlar. Bu kapsamda tarihselcilerin İslam hukukundaki tezlerini değerlendirenlerin bir kısmı, onları "aşırı te'vilci" olarak görmektedir. İlk olarak 19. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkan ve bazı mütefekkirler tarafından geliştirilen tarihselcilik anlayışı "İslâm kültür ve geleneğini kıyasıya eleştirme ve Kur'ân'ın literal olarak okunmasına karşı çıkma" gibi fikirlere dayanmaktadır.²³ Bu kapsamda Fazlurrahman, Kur'ân ahkâmının lafız olarak aynen alınıp günümüze taşınması yerine, onların arkasındaki ilkelerin ve temel gayelerin alınarak günümüz problemlerine çözüm bulunması gerektiği konusu üzerinde özellikle durmaktadır. Buna yönelik olarak muhkem âyetleri bile tarihsel bağlama yerleştirerek aşırı te'vilci bir tarzla yorumlamaktan çekinmemektedir.

²² Miladî yedinci asırdaki toplumsal gelişmişlik düzeyinde savaş için besili atların, ok, kılıç ve mızrakların hazırlanması yönündeki emir şartların gerektirdiği ideal bir hâl olarak değerlendirilebilir. Bunun günümüze yansması ise aynı tarihsel olgunun söz konusu gerekleri değil de "günümüzdeki toplumsal gelişmişlik düzeyi dikkat alınarak hazırlıkların yapılması" şeklinde olmalıdır. Ayrıca söz konusu şartlarda "hırsızın elinin kesilmesi" cezası da evrensel bir nitelik taşımadığından değişme açık olmakta, müçtehidin yahut devlet başkanının tasarrufuna bağlı olarak hapis cezası gibi farklı cezalarla tebdil edilebilir. Bk. Koca, "Tarihsellik Konusunda Bir Ölçü Denemesi", 73 vd.

²³ Recep Demir, "Kur'ân Tefsirinde Tarihselci Yöntem", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* (1/1, 2012), 94.

Muhammed Arkoun da, Kur'an metninin ilahî yönünün öne çıkarılarak literal tarzda okunmasının terk edilmesi gerektiğini ve ondaki beşerî yöne dikkat çekerek antropolojik okumanın gereğini ısrarla vurgulamaktadır.²⁴ Tarihselcilik fikrini savunanlardan bir kısmı, Şâtıbî'nin (öl. 790/1388) makâsîd anlayışı ile Tûfî'nin (öl. 716/1316) maslahat prensibini tarihselci yönelişe dayanak yapmaya çalışmaktadır. Hatta nas ile maslahat çatıştığında maslahatın öncelenmesi gerektiğini iddia eden Tûfî'den daha ileri bir noktada oldukları görülmektedir. Zira Tûfî, salt muamelata dâir ahkâmında, maslahatın takdim edilmesini söylerken tarihselciler, bunu daha da genelleştirerek mukadderât denilen -miras payları ve iddet sayıları gibi- alanını da kapsayacak şekilde genişletmektedirler.

3.2. Tarihselciliği İlke Olarak Kabul Etmeyenler

Modernizmi mutlak manâda tarihin sonu yahut kemâl evresi olarak merkezi bir yere oturtmaya çalışmak tarihselci bakış açısının temel yanılığısıdır. Bu bakımdan İslam ceza hukukundaki bazı cezaları çağdışı ve gereğinden fazla sert olarak gören tarihselcilik anlayışının beraberinde getirdiği iman ve İslam problemine dikkat çeken yaklaşımlar²⁵ yanında tarihselciliği tutarsızlıklar ve çelişkiler bağlamında değerlendiren bazı çalışmalar da söz konusudur. Buna göre tarihselcilerin Kur'an'daki kıssalar, ahiret tasvirleri ve hükümleri hakkındaki yaklaşımları ele alınmakta, Kur'an'ın büyük bir bölümünü teşkil eden söz konusu hususların içini boşaltan zihniyet mahkûm edilmektedir. Ayrıca tarihselcilerin Hz. Peygamber'e has bazı uygulamalar, miras, bazı cezaî hükümler, savaş hazırlıkları ve çok eşlilik gibi hususlarda yaşadıkları tutarsızlıklar ve çelişkiler açıklanmaktadır.²⁶ Tarihsellik anlayışının ilk başta Kitab-ı Mukaddes'i anlama yöntemi olarak Hıristiyan kültür havzasında ortaya çıktığını, daha sonra değişik sebeplerden dolayı bazı Müslüman aydın ve âlimi de etkilediğini görmekteyiz. Bu etkileşimin sebebi olarak İslâm âleminin Batı karşısında birçok açıdan gerilemesi gibi hususlar ileri sürülebilir. Bunun yanında gerek İslam tarihinde gerekse İslam hukukunda örnek olarak gösterilen bazı şahsiyetlerin hukukî normları anlama ve uygulama örneklerinden de cesaret alınmış olabilir. Hatta İslam hukukunun bizzat kendisinin bu yaklaşıma açık olduğu iddia edilebilir. Sebep ne olursa olsun İslam hukukunun bazı normlarının modern hayata uyarlanması için bazı düşünürlerin birtakım çabalarından

²⁴ Demir, *Tarihselci Yöntem*, 95.

²⁵ Sabri Erturhan, *İslâm Ceza Hukuku Etrafındaki Tartışmalar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008).

²⁶ Caner Taslaman, *Tarihselcilik: Çelişkiler Bataklığında* (İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016), 7 vd.

söz edilebilir. Bu konuda tarihsel ve evrensel kavramları sık sık kullanılmaktadır. Tarihsellik kapsamında gördükleri hırsızın elinin kesilmesi gibi bazı cezalar, Kur'ân'ın, indiği ortamda yaygın olan bazı savaş aletlerinin zikredilmiş olması gibi hususların günümüz şartlarına uygun olmadığı ve "o günün şartlarına özel/tarihsel" olarak kabul edilmesi gerektiği, günümüzde ise savaş âletlerinde olduğu gibi daha farklı ceza ve yaptırımların gündeme gelmesinin mümkün olduğunu temellendirmeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki Kur'ân mesajının evrenselliği, örnek olarak zikrettiği ve muhatap kitlenin fiili olarak kullandığı yahut onlara ulaşma hususunda sıkıntı çekmeyeceği savaş aletleri gibi tikel unsurlarla nakzedilemeyeceği açıktır. Ayrıca vahyin sahibinin ilmi dâhilinde olmakla birlikte her zaman ve zeminde değişen örneklerin tamamının zikredilmesinin aktif muhatap olan kitlenin mantığını zorlayacağı aşîkârdır. Günümüz şartlarındaki sıradan bir örneğin mâzî için bir anlam ifade etmemesini bin sene sonra ortaya çıkması muhtemel ve teknik özellikleri hayal gücümüzü zorlayan herhangi bir ürüne benzetmek mümkündür.

4. Tarihselciliğe Karşı Te'vil İmkânı

4.1. Te'vil Kavramı

"Şâriin maksadını ortaya çıkarmaya yönelik olarak birden fazla manâya muhtemel bir lafızdan aklî ve naklî delillerle belli bir manâya döndürülmesi" anlamındaki te'vil²⁷ nasların anlaşılması, uygulanması ve güncellenmesi için akli bir içtihat yöntemi olup İslam hukukunda önemli bir yer işgal etmektedir. Bundan dolayı usulcüler te'vilin şartlarını detaylıca açıklama ihtiyacı hissetmişlerdir.²⁸ Lafız yahut cümlelerden ilk bakışta akla gelen zâhir anlamları yanında ifadenin muhtemel olduğu farklı manâlar da istinbâta konu olabilmektedir. Bu kapsamda nasların hakikat yahut mecaza, emrin vücûb yahut nedbe, nehyin tahrîm yahut kerâhete delâleti mümkün olduğu gibi umumun tahsisi ile mutlakın takyidi de mümkündür.²⁹ Cümle içindeki konumlarına göre farklı anlamlar ifade edebilen ma'ânî harflerinin de nasların anlaşılması ve yorumlanması hususunda önemli dinamikler içerdikleri bilinmektedir. Bütün bunların te'vil kapsamında değerlendirildiğini düşündüğümüzde

²⁷ Ebû'l-Maâlî Abdülmelik el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. thk. Abdulazîm Mahmud ed-Dîb (Kâhire: Dârü'l-Vefâ, 2012), 2/301; Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfız (Medine: 1413), 2/155.

²⁸ Detaylı malumât için bk. Abdülbaki Deniz, *İslam Hukuk Metodolojisinde Te'vil*, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2020).

²⁹ Abdullah Muhammed b. Ahmed et-Tilimsânî, *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû'i ale'l-usûl*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf (Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.), 82.

tarihsel olarak görülen bazı uygulama, emir ve yasakları evrensel boyuta taşımak mümkündür. Bundan dolayı ilahî ve nebevî hitap, ancak şerî bir ihtiyaç üzerine lafzın muhtemel manâlarından biri olması kaydıyla zâhir anlamı dışında te'vile konu olabilir. Bu da nasların güncellenmesini sağlayan önemli unsurlardandır. Bundan dolayı içtihadın aklî bir yöntemi olarak te'vilin, İslam kültür havzasında şekillenen, ilk kez Müslüman bilgin ve düşünürlerin kullandığı, Kur'ân ve sünneti anlama ve yorumlama hususunda belli nitelikleri hâiz insanların öncülüğünde İslam hukukuna açılım sağlayan özel kavramlardan bir olduğu³⁰ ifade edilmektedir. Şu bir gerçektir ki dinin temel ilkeleri indiği toplumun yapısından ve sahip olduğu şartlardan bağımsız değildir. Buna fizik âlemde yaşanan doğal ve teknik gelişmeler de dâhildir. Bu açıdan mükellefe sorumluluklar yükleyen nasların doğasında zaman ve mekân unsuru önemli yer işgal etmektedir. Dolayısıyla Kur'an'ın indiği ortamın dilini, kültürünü, sosyal, siyasal ve ekonomik yapısını dikkate alması doğaldır. Bu durum mevcut gerçeklik üzerinden evrensel bazı sorumluluklar yüklemesine yahut zaman ve mekânı aşan bazı mesajlar vermesine de engel değildir. Zira somut ve tikelden yola çıkarak tümele dair fikirler oluşturulabildiği gibi tümelden de tikele dair çözümler söz konusu edilebilir. Gelenekte bu durum "sebebin hususu hükmün umumuna engel değildir"³¹ şeklinde ifadesini bulmuştur. Hatta bu durum usulde mütekellimûn ve fukahâ gibi farklı metotların tasnifine de zemin olmuştur. Bundan dolayı tarihsellik anlayışı, İslam hukukçuları tarafından bir açılım ve çıkış yolu olarak benimsenmiş değildir. Çünkü tarihselcilik anlayışında nasları ilğa ve iptal ile sonuçlanabilecek bir keyfilik söz konusudur. Ayrıca naslarda tarihsel olarak değerlendirilebilecek örneklerin olması, İslâm hukukunun evrenselliğine engel teşkil etmez. Zira örnek, nitelik ve nicelik olarak zaman ve zeminin değişmesine bağlı olarak hadd-i zatında değişim ve gelişime engel değildir. Hatta daha güçlü ve daha etkili unsurları temine teşvik eder ki, evrenselliğin gereği de budur. Naslar, sorunlara çözüm bulmak üzere ilgili oldukları ortamın şartlarına göre iner yahut varit olurlar. Gerçeklere riayet ederek muhatabı ikna etmenin yollarından biri de budur. Söz konusu şartlarda yaşayan birinin görmediği, düşünemediği hatta hayal etmekte zorlandığı bazı araç ve gereç isimleriyle muhatap kılmak zulmün başka bir türüdür ve makûl değildir. Üstelik Kur'an'ın asıl hedefi insanların teknik ve teknolojiye gelişmelerinin yollarını göstermek değildir. O bir hak ve hidayet kitabıdır. Hitap ettiği kitleyi ihata edip sosyal

³⁰ Deniz, *Te'vil*, 174.

³¹ Ebû's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid el-Urmevî, *et-Taḥşîl mine'l-maḥşûl*, thk. Abdulhamîd Ali Ebû Züneyd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408), 2/44.

ve kültürel yapıyı dikkate alarak anlaşılır ve açık lafızlar kullanması esastır. Bu açıdan genel olarak İslam düşüncesinin özellikle ahkâmın muasır hâle getirilerek güncellenmesi hedefiyle şartlarını hâiz te'vilin işletilmesi durumunda tarihselci yorum gibi arayışların asgariye inmesi mümkündür. Şüphesiz te'vilin rölatif şahsî ve keyfî görüşlerden ayırt edilmesi için te'vilin şartları, amaçları, kapsamı ve gerektirici unsurlarının usulcülerce belirlenmiş olan ilkelere uyumlu olması gerekmektedir. Bu hususu birkaç örnekle izah etmek mümkündür.

4.2. Te'vili Kâbil Bazı Örnekler

Ahkâmın tarihsellik ve evrensellik boyutları hususundaki tartışmaları hicrî ikinci asırdaki Kur'ân'ın yaratılmışlığı (halku'l-Kur'ân) hususundaki ihtilafların bir yansıması yahut devamı niteliğinde değerlendirenler evrenselliğin doğasında bulunan “ezelîlik ve ebedîlik” fikri ile tarihselliğin doğasında bulunan “hudûs ve tecdîde” vurgu yapmaktadırlar. Bu anlamda evrensel mâhiyet arz eden hususlar değişim ve yenilenmeye kapalı iken tarihsel mâhiyetli olanlar değişim ve yeniliklere açıktırlar. Dolayısıyla tarihselciler ile Mutezile'nin halku'l-Kur'ân hususundaki hedeflerinin örtüştüğü ve Kur'ân naslarının ancak tarihsellikleri oranında modern zamanlara uyarlanabilir nitelikte olduğu söylenebilir. Sübûtu ve delâleti kat'î olan naslarla belirlenen mirâs payları ve bazı cezalar konusunda İslam hukukundaki temel yaklaşım, bu hükümlerde herhangi bir değişiklik söz konusu olamayacağı yönünde olduğundan evrensel nitelikte kabul edildikleri anlaşılmaktadır. Ancak kadınlara yönelik hiçbir hakkın söz konusu olmadığı kültürel bir yapı içinde mirasın yüzde ellisini ilahî bir hak ve zorunluluk olarak telkin etmek aslında önemli bir devrimdir. Ayrıca bu hakkın değişen şartlara göre daha da iyileştirilebileceğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Genel olarak halife içtihatlarına dayalı olarak ortaya çıkan bazı uygulamalarda bazen maslahat kaynaklı içtihatla bulunulmuş, bazen de devlet başkanı sıfatıyla yetki kullanılmıştır.³² Bu açıdan bazı halifelerin bazı uygulamaları değerlendirilirken söz konusu gerçeğin gözden irak tutulmaması gerekmektedir. İkinci halifenin bir kıtlık yılında hırsızlık cezasını uygulamaması yahut fethedilen Irak arazisini savaşıclara dağıtmayıp eski sahiplerinin elinde bırakması gibi uygulamalar da bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ayrıca nasların anlaşılması ve uygulanmasında esas olan zâhirleridir. Zâhir yönlerinin anlaşılması yahut uygulanması önünde aklî yahut şer'î bir mâni olması durumunda te'vile

³² Demirci, *Kur'ân Tarihi*, 241.

başvurulduğu bilindiğinden nasların literal-lafzî yönünü ihmâl ile tamamen maslahat ve aklî sâiklerle içtihat/te'vilde bulunmanın olumsuz bazı sonuçlara sebep olması mümkündür. Bu bağlamda Kur'an'daki kıssaları gerçeklikten kopuk "mitoloji (esâtîr)," ahiret ve cennet tasvirlerini "masal" olarak değerlendiren yaklaşımlar ile Hz. Peygamber, vahiy, sünnet, hadis, fıkıh külliyâtını itibarsızlaştırma teşebbüsleri bağlamında ortaya çıkan bütün tarihselci düşünceleri iyi niyetle bağdaştırmak mümkün değildir. Bunların dışında akıl ve sahih nakle aykırılık teşkil etmeyecek tarzda ortaya çıkan te'viller makbul olup meseleyi tarihsellik ve evrensellik boyutuyla da değerlendirmek mümkündür.

"Her kırk koyundan bir tanesi zekâttır"³³ hadisi aynı zamanda fikhî bir hüküm olup mükellefin dinî hayatının somut bir vecibesidir. Şehirde yaşayan zekât mükellefinin zekâtını hayvan bakıcılığı için uygun şartlara sahip olmayan birine vermek durumunda kaldığını varsayarsak 'ayn olarak bir yahut birkaç koyun zekât alan biri açısından bazı sıkıntılara sebep olacağı açıktır. Meseleye tarihsellik açısından bakan biri ilgili ahkâmın günümüz modern insanına hitap etmekten uzak olduğunu, evrensellik özelliği arz etmediğinden ciddi bir reform gerektirdiğini iddia edebilir. Zaten bu tür radikal ve modernist fikirlerin ortaya çıkma sebeplerinden biri de ilgili ahkâmın olduğu hukuk felsefesinin yeterince etüt edilmemesidir. Bu durumda İslam hukukçularından bir kısmı ilgili hadisi makul bir te'vile tabi tutarak evrensellik dâhil farklı zaman ve zeminlerde geçerli olabilecek felsefi bir yapıya dönüştürebilir. Nitekim Hanefîler te'vil vasıtasıyla söz konusu açılımı sağlama hususunda içtihat etmişlerdir.³⁴ Bu te'vil nasların dışında olmadığı gibi ümmetin maslahat ve selameti için fikrî bir zenginliktir. Zira muhtaçların maslahat ve menfaati sâikiyle zekâtta "'ayn" yerine kimet ve değerini ikame etme anlayışı büyük bir kısmı şehirlerde yaşayan günümüz insanının birçok alanda rahatlamasını sağlamıştır. Bu durum özellikle fitre ve fideye vecibelerinin ifâsında daha belirgindir.

Miladî yedinci yüzyılda savaşlarda kullanılan araç ve gereçler toplumların gelişmişlik düzeylerini tespitte dair en önemli göstergelerden kabul edilmektedir. Barutun henüz keşfedilmediği söz konusu şartlarda savaş atlarını iyi yönetebilen mâhir savaşçıların elinde kılıç, ok, mızrak ve

³³ Ebû İsa Muhammed es-Sülemî et-Tirmizî, *Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şakir, Fuâd Abdalbâkî, İbrahim Atve (Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), 5/621, 3/8.

³⁴ Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'*, (Kahire: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1413), 2/25; Vehbe Zuhaylî, *Usûlü'l-fikhi'l-İslâmî* (Dımaşk: Dârü'l-Fikir, 1986), 156.

kalkan gibi silahlar devletlerin kurulması yahut yıkılması için de önemli unsurlardandır. Bu silahlar o günkü şartlarda en gelişmiş medeniyete sahip olan İran, Mısır ve Bizans'ın da kullandıkları ortalama geleneksel silahlardır. Bu açıdan Arabistan şartlarını yaşayan vasat bir insana hitapta bilinen geleneksel silahların en iyisini temin etme emri³⁵ kadar doğal bir şey olamaz. Hatta anlamaktan aciz kalacakları birtakım emirlerle ortaya çıkmak faydasız bazı istifhamlara sebebiyet verebilir. Ancak söz konusu silahlanma emri zaman, zemin ve şartların değişmesiyle insanlığın ulaşabildiği zirve noktayı yakalamayı da içerdiğinden meseleyi tarihsellik kısır döngüsüne alet etme imkânı söz konusu değildir.

İslam hukuk kültüründe köle ve cariye hukukuyla ilgili meseleleri içeren fikhî birikimin olması sosyolojik bir gerçeğin yansımasıdır. İslam'ın zuhuru ve İslam hukukunun teşekkül dönemi boyunca devam eden süreçte dünyanın savaş hukuku kapsamında kabul ettiği kölelik ve cariyelikle ilgili uygulamalardan bağımsız hareket etmenin imkânsızlığı açıktır. İslam hukuku söz konusu olgunun mucidi olmadığı gibi ilke olarak asgariye indirmenin yolunu açmak suretiyle toplumda tamamen sıfırlamanın çabasını açıkça teşvik etmiştir.³⁶ Köle ve cariyelikle ilgili vaz' edilen ahkâm ile ıslaha dair temel ilkelerden hareketle kendi bünyesinde eritmek suretiyle nicel olarak asgariye indirme hedefi kökten kaldırılma sürecine olumlu yönde hizmet ettiği rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla savaşan taraflardan birinin tek taraflı tasarrufuyla ortadan kalkacak kadar basit bir olgu söz konusu değildir. Nitekim modern dünyanın geldiği noktada köle ve cariye meselesinin büyük oranda istenen düzeye geldiği görülmektedir. Bu hususta fıkıh eserlerinde konuyla ilgili gereğinden fazla malumâtın sokulduğu yönünde eleştiri ise ilk bakışta haklı görünse de söz konusu eserlerin yazıldığı dönemlerde köle ve cariye hukukunun güncel bir ihtiyaca mebni olarak uygulandığı gerçeği unutulmamalıdır. Söz konusu malumâtı tamamen yok etmek mümkün olmadığı gibi bunun etik olduğu da söylenemez. Pratikte muhal gibi görünse de teorik olarak aynı şartların tekrarı yahut yaşanması ihtimali yönündeki fikirler de ilgili malumâtın muhafazasının etkenlerinden olabilir.

Günümüzde organ nakli hususundaki birçok meseleyle ilgili İslam hukuku perspektifinden sadra şifa olabilecek cevaplar ve izahlar yapılmıştır. Ancak tıp ilminin gelişmesi neticesinde değişik hayvanlardan insana organ naklinin mümkün hâle gelmesi ile bu husustaki beklenti ve istifhâmların meseleye farklı bir boyut kazandırdığı söylenebilir. Bu

³⁵ el-Enfâl, 8/60.

³⁶ el-Bakara, 2/177, 221; en-Nisa, 4/36, 92; el-Maide, 5/89; et-Tevbe, 9/60; en-Nur, 24/33; el-Mücadele, 58/3.

kapsamda doku olarak insana en yakın hayvan olduğu iddia edilen domuzdan insana kalp nakli meselesinin gündeme gelmesiyle “Şüphesiz Allah şifanızı size haram olanlarda kılmamıştır (إِنَّ اللَّهَ لَمْ يَجْعَلْ شِفَاءَكُمْ فِيَمَا حَرَّمَ) (عَلَيْكُمْ)³⁷” hadisine dayanarak karşı duruş sergilemek mümkündür. Bu durumda te’vil mekanizması vasıtasıyla İslam hukuku perspektifinden yeniden bir değerlendirme yapılabilir. Cümlede zikredilmeyen ancak manânın şer’î yahut dilsel açıdan istikameti için bağlam da dikkate alınarak maksut olduğu düşünülen bir lafzın varsayılması (takdir, izmâr) mümkündür.³⁸ İlgili hadisin vürûduna sebep olan olay yahut bağlam “yemek/içmek” olup şer’î hükmün de aynı bağlamda tezâhür etmesi gerekmektedir. Dolayısıyla söz konusu hadiste “اکل” yahut “شرب” ifadesini takdir ederek “ ان الله لم يجعل شفاءكم في اكل او شرب ما حرم عليكم (Şüphesiz Allah şifanızı size haram olanları (yeme yahut içmenizde kılmamıştır)” şeklinde okumak mümkün olduğundan yemesi haram kılınan bir hayvandan herhangi bir organ nakletmenin imkân ve cevazına hükmedilebilir. Neticede bütün hayvanlar insanlara musahhar kılınmışlardır ve insan yaşamı her şeyin fevkinde telakki edilmiştir. Özellikle zaruret esnasında ibaha yönündeki görüş daha güçlü hâle gelmektedir.

Kur’an’da yer verilen Hz. Peygamber’in hanımlarıyla ilgili âyetleri³⁹ model olma özellikleri dikkate alınarak sorumluluklarının daha fazla olması yönüyle değerlendirmek gerekmektedir. Hz. Peygamber’in iki eşi hakkında nâzil olan âyetler münasebetiyle yüce Allah’ın ciddi uyarıları eşliğinde dikkat çeken örneklemeler söz konusudur. İlgili âyetlerde Hz. Peygamber’in bir eşine açtığı bir sırdan bahsedilmekte ancak yüce Allah söz konusu sırrın başka bir eşiyile paylaştığını bildirmektedir.⁴⁰ Âyetlerin devamında inkâr edenlere, Nûh ve Lût’un karısı örnek gösterilmekte ve bu ikisinin, iki salih kişinin nikâhları altında bulduklarını ve onlara hainlik ettiklerinde de kocalarının, Allah’ın azabından hiçbir şeyi onlardan savamadıkları vurgulanmaktadır. Allah, iman edenlere ise, Firavun’un karısını örnek göstererek onun, "*Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap. Beni Firavun’dan ve onun yaptığı işlerden koru ve beni zalimler topluluğundan kurtar!*"⁴¹ dediğini aktarmaktadır. İman edenlere ayrıca, İmran kızı Meryem’i de örnek göstermiştir.⁴² Bu

³⁷ Buhârî, *Sahîh*, 7/110.

³⁸ Deniz, *Te’vil*, 276.

³⁹ el-Ahzâb, 33/30-31.

⁴⁰ et-Tahrîm, 66/1-5.

⁴¹ et-Tahrîm, 66/11.

⁴² et-Tahrîm, 66/12.

durum aynı zamanda tikel bir olayın tümel bir ilkeye ilham kaynağı olabileceğini göstermesi açısından da dikkat çekmektedir. Bunun tarihsel bir olaydan evrensel bir sonuç çıkarmakla eşdeğer olduğu açıktır. Bu hususta örnek gösterilen kimselerin peygamber hanımları olması söz konusu evrensel ilkeye aykırı değildir. Aksine belirlenen ilkeler karşısında hiç kimseye en ufak bir ayrıcalık tanınmaması gerçeğini göstermesi açısından bütün zaman ve zeminleri aşan örnek prensipler içermesi yönüyle dikkat çekmektedir. Dolayısıyla ideal bir örnekmeyi tarihselliğin olumsuz bakış açısına mahkûm etmenin adil olmadığı açıktır.

Aklî bir içtihat yöntemi olarak te'vilin daha çok geçmişle ilgili gündeme gelmesi onun hâvi olduğu gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Bu açıdan daha çok güncel konularla ilgili olması daha makul olup İslam hukukunun evrenselliğinin de gereğidir. Bu bakımdan metaverse (gerçekliği arttırılmış sanal evrende gezinti), dijital para sistemleri ve yapay zekâ gibi güncel ve geleceğe yön verecek olan teknolojik gelişmelerle ilgili olarak da içtihat ve te'vilin söz sahibi olması doğaldır. İnsan yaşamını olumlu yönde etkileyen yahut olumlu yönde etkilemesi muhtemel teknolojik gelişmelere olumlu yaklaşarak ümmetin dünya gerçekleriyle hareket etmesini sağlayacak bir duruş sergilemek mümkün olmakla birlikte bunun mutlaklaştırılması doğru bir yaklaşım olmaktan uzaktır. İslam hukukunda sosyolojik ve psikolojik etkenleri dikkate alan ve haddi zatında ilim ve irfan yönüyle sevap gerektiren içtihat vasıtasıyla müçtehitlerin güncel sorunlara çözüm bulma hususunda önemli toplumsal sorumlulukları söz konusudur. Bu açıdan içtihadı söz konusu dinamiklerden mahrum bırakarak stabil, standart ve daha çok geçmişe dönük dijital platformlara mahkûm etmenin ilmî ve dinî yönü tartışmaya açıktır. Aynı şekilde Kâbe'nin sanal ortama taşınması suretiyle hac ibadeti ifâ edilemeyeceği gibi bazı ibadetlerin dijital hayata mahkûm edilmesi de mümkün değildir. Kâbe'nin kendisi bir toplanma ve dayanışma mekânı olarak özel bir yerdedir. Sanal ve dijital ortamlar ise talim yahut oraya gidemeyenlere yönelik teselli mahiyetinde bir fonksiyon icra edebilir. Metaverse hususundaki gelişmeler şirket toplantıları yahut eğitim faaliyetleri gibi konularda istifade edilebilir niteliktedir. Pandemi döneminde sanal cuma, sanal cemaat vs. caiz olmadığı gibi sanal platformlarda somut karşılığı olmayan alış-verişlerin de makul tarafı yoktur.

İslam'ın özgür iradeyle ortaya çıkan fikirleri önemseydiği, baskı ve şiddet eseri kabul ve retlere itibar etmediği bilinmektedir. Bu bağlamda mükellefin sorumlulukları ile onlara terettüp eden mükafât ve mücazâtın da özgür bir iradeyle tezahürü esastır. Riddet ve irtidâtla ilgili rivayet

edilen bazı hadisler⁴³ sebebiyle fıkıh eserlerinde mürteddin öldürülmesi gerektiğine dair malumât⁴⁴ özgür iradeye dayalı olarak ortaya çıkan tercihi baskılama yahut yok sayma görüntüsü vermektedir. Bu hususta Hanefiler, kadımların bundan istisna edildikleri yönünde fikir beyan etmişlerdir.⁴⁵ Zira Kur'an'da iman ve inkârın özgür iradeye dayalı olduğu,⁴⁶ mürtetlerin dünya ve âhirette amellerinin boşa gideceği ve ebedi cehennemini hak ettikleri⁴⁷ ifade edilmektedir. Dolayısıyla İslam'dan vazgeçme cezasının, -savaş ilanı, ihanet ve hakaret hariç- “devlet eliyle öldürülme” olduğuna dair hadislerin siyasî ve sosyal sebepleri bağlamında değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle hilafet tartışmaları ve riddet olayları neticesinde ortaya çıkan ihtilaf ortamında siyasî birliğe en çok muhtaç olunan bir dönemde muhaliflerin cezalandırılması ihtiyacına binaen bu tür rivayetlerin çoğaldığı anlaşılmaktadır. Zira dinin özgür iradeye dayalı olması gerektiği bedihî olup aksi yöndeki tavır aynı zamanda nifak ve ikiyüzlülüğü de teşvik edici dinamikler içermektedir. İlk halifenin, kendisine (devlete) zekât ödemek istemeyenlere yönelik savaş ilanına başta Hz. Ali ve Hz. Ömer olmak üzere değişik şahsiyetlerin karşı çıkması da bu tezi desteklemektedir. Dolayısıyla hadislerin Kur'an'ı beyan edici özelliği yanında sahih menkul ile selim ma'kûla aykırı olmaması esastır. Akl-ı selimin kabul etmediği nakillerin şeklen sıhhat şartlarına hâiz olmaları da bir anlam ifade etmemektedir. İslam tarihinde yaşanan bazı olumsuz olayların öz eleştiriye konu olması tarihselcilerin istismar edebileceği hususları da asgariye indirme potansiyeli taşımaktadır.

Sonuç

Allah dışındaki her şeyin belli bir zaman ve mekânda varlık bulması sebebiyle tarihsel birer unsur olduğu açıktır. Bu açıdan belli manâları ifade etmek üzere indirilen Kur'an ve toplumsal değişim ve dönüşüm çabası ile son Peygamber Hz. Muhammed de tarihsel olgulardır. Tarihsel olguların sadece ilgili tarihte anlamlı olduğu ve evrensel nitelik taşımadıkları yönündeki yargıyı mutlaklaştırmak dinî, sosyal ve felsefî gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Dolayısıyla “tarihsel olay ve olguları

⁴³ Bu husustaki rivayet “*Dinini değiştireni öldürünüz* (مَنْ بَدَّلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ)” şeklindedir. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 5/564, No: 29006; Humeydî, *Müsned*, 1/461, No: 543.

⁴⁴ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, *el-Ümm*, thk. Rif'at Fevzi Abdulmuttalib (Beyrut: Dâru'l-Fikr. 1410), 1/294.

⁴⁵ Alâuddin Ebû Bekir b. Mes'ud b. Ahmed el-Kâsânî el-Hanefî, *Bedâi'u's-sanâi' fi tertibi's-şerâi'* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406), 7/134.

⁴⁶ el-Kehf, 18/29.

⁴⁷ el-Bakara, 2/217

geldikleri zaman dilimi ile geldikleri mekân ve şartlara hapsedmek” şeklindeki modern ve eleştirel yaklaşım sorunlu olduğundan değişik açılardan değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Batılıların yaşadıkları olumsuz tecrübeler neticesinde ortaya çıkan ve kutsal metinlere uyguladıkları yöntemlerin bir sonucu olan tarihsellik benzeri yaklaşımlar İslam dünyasında kabul, ret ve ihtiyat gibi değişik değerlendirmelere tabi tutulmuştur. İlke olarak tarihselliği benimseyenler ilk uygulamayı Kur’an’ın tefsir disiplini üzerinde deneseler de zamanla başta İslam hukuku olmak üzere diğer disiplinlere de yayma konusunda istekli oldukları görülmektedir. Bu bakış açısına göre Kur’an’ın ahlak yönü ahkâm ve diğer sosyal disiplinlerin üzerinde telakki edilmesi gerekmektedir. İslam’ın toplumu adalet ve ehliyetle yönetme iddiası neticesinde ortaya çıkan hukuk normlarının te’vil gibi aklî içtihat yöntemleri sayesinde insan yaşamıyla paralel aktifliği tarihselcilikle temsil edilen yahut tarihselcilik yaklaşımına gerekçe olarak sunulan zemini işlevsiz hâle getirme hususunda yeterli dinamikler içerdiği ifade edilebilir. Bu bağlamda tarihsel olduğu iddia edilen bazı emir yahut yasakların zâhirlerinin farklı delâletleri, umumun tahsisi, mutlakın takyidi imkânı ile lafzın hakikat ve mecaza açıklığı gibi te’vil örnekleri vasıtasıyla farklı anlam alanları üzerinde yeni değerlendirmeler yapmak mümkün ve vakidir. Nitekim nasların anlaşılması ve güncellenmesi hususunda ilk günden beri bir açılım vesilesi olan te’vilin modern zamanlarda da söz konusu fonksiyonunu yerine getirmesi önünde herhangi bir engel söz konusu değildir. Ayrıca tarihte siyasi ve kültürel sebeplerden dolayı yanlış ve taraflı te’villere gidildiği anlaşılan bazı konuları Kur’ân’ın maksatlarına uygun tarzda tekrar değerlendirmek mümkündür. Böylece tarihte istismar edilen bazı dini hususların toplumlar üzerinde bıraktığı olumsuz imajın izalesi umulmaktadır. Ayrıca tarihselcilik gibi İslam kültürünü yansıtmayan ithâl kavramların tartışılma zemini de büyük oranda ortadan kalkacaktır.

Finansman / Funding:

This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest:

The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Arkoun, Muhammed. İslâm'ı ve Laikliği Yeniden Düşünmek, çev: Sosi Dolanoğul. İstanbul: Metis yayınları, 1995.
- Aslan, Bedri. Arap Dili ve Fıkıh Usûlünde Delâlet, (*Te'vilin Fikhî Meselelere Etkisi*). Ankara: Sonçağ Yayınları, 2021.
- Aydın, Mehmet. "Fazlurrahman ve İslâm Modernizmi", İslâmî Araştırmalar Dergisi Özel Sayı, 4, 1990.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Felsefe Doktrinleri ve Terimleri Sözlüğü*, Akçağ Yayınları. Ankara: 2004.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail b. İbrahim. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nasır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necat, 1422.
- Cüveynî, Ebû'l-Meâlî Abdülmelik. *el-Burhân fî usûli'l-fikh*. thk. Abdülazîm Mahmud ed-Dîb. Kâhire: Dâru'l-Vefâ, 2012.
- Demir, Recep. "Kur'ân Tefsirinde Tarihselci Yöntem." *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, I/1, Mart, 2012.
- Demirci, Muhsin. *Kur'ân Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları. 2011.
- Deniz, Abdulkaki. *İslam Hukuk Metodolojisinde Te'vil*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2020.
- Duman, Soner-Shaker JABARI, "Çağdaş Dönemde Usûl-i Fikhin Yenilenmesi Tartışmaları", *Din bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. 20/1 (Mart 2020),199-233.
- Erturhan, Sabri. *İslâm Ceza Hukuku Etrafındaki Tartışmalar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2008.
- Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1996.
- Fazlurrahman, *İslam ve Çağdaşlık, Fikri Bir Geleneğin Değişimi*. çev. Alpaslan Açıkgenç- M. Hayri Kirbaşoğlu. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1998.
- Fazlurrahman. İslâmî Çağdaşlaşma; Alanı, Metodu ve Alternatifleri. çev: Bekir Demirkol. *International Journal of Middle East Studies*. 1. 1970, 317-333.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfız. Medine: 1413.
- Hatipoğlu, M. Saîd. "Kur'ân'ın Aktüel Değeri I." *İslamiyât*, 5/1, Ankara: 2002.
- Hoebnik, Micheil. "Thinking About Renewal In Islam" *Towards A History of Islamic Ideas On Modernization And Secularization Arabica*, Leiden: 45,
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr b. İsa b. Ubeydullah el-Kureşî el-Esedî. *Müsne'dü'l-Humeydî*, thk. Hasan Selim Esed ed-Dârânî. Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim b. Osman b. Hastî el-Absî. *el-Musannef fî'l-ahâdisi ve'l-âsâr*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- Jeonrad, Werner G. *Theological Hermeneutics*. London: Mac Millan, 1991.
- Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Kahire: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413.
- Koca, Ferhat. "Kur'ân-ı Kerim'deki Fikhî Hükümlerin Evrensellik ve Tarihselliğini Tespit Konusunda Bir Ölçü Denemesi." *Kur'ân Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*. Ağustos, Eylül, Ekim, Sayı: 10, II, 12.
- Kotan, Şevket. *Kur'an ve Tarihselcilik*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.
- Özlem, Doğan. *Tarih Felsefesi*. İstanbul: 1992.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'ân ve Ben Ne Kadar Tarihseliz?" *İslâmî Araştırmalar Dergisi*. Ankara: 1996.
- Paçacı, Mehmet. "Kur'ân ve Tarihselci Yorum" *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Kur'ân ve*

- Dil-Dilbilim ve Hermenötik- Sempozyumu*. Erzurum: 17-18 Mayıs 2001, 77.
- Palmer, E. Richard. *Hermenötik*, çev. İbrahim Görener. İstanbul: Anka Yayınları, 2002.
- Paret, Rudi. *The Study of Arabic and Islâm at German Universities*, Franz Steiner Verlag GmbH, Wiesbaden 1968.
- Paret, Rudi. *Kur'ân Üzerine Makaleler*. çev. Ömer Özsoy. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 1995.
- Polat, F. Ahmet. *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar (Doktora Tezi)* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Şâfiî, Muhammed b. İdris. *el-Ümm*. thk. Rif'at Fevzi Abdulmuttalib. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1410.
- Şimşek, Mehmet Saîd. *Günümüz Tefsir Problemleri*. Konya: Kitap Dünyası. ts.
- Taslaman, Caner. *Tarihselcilik: Çelişkiler Bataklığında*. İstanbul: İstanbul Yayınevi, 2016.
- Tilimsânî, Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Miftâhu'l-vusûl ilâ binâi'l-fürû'i ale'l-usûl*. thk. Abdulvehhâb Abdullatîf. Kahire: Mektebetü'r-Reşâd, ts.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed es-Sülemî. *Sünen*. thk. Ahmed Muhammed Şakir, Fuâd Abdalbâkî, İbrahim Atve. Mısır: Mektebetü Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975.
- Ulvânî, Tâhâ Câbir. *Hâkimiyetü'l-Kur'ân*. Kahire: el-Ma'hedü'l-Alemî li'l-Fikri'l-İslâmî, 1996.
- Urmevî, Ebü's-Senâ Sirâcüddîn Mahmûd b. Ebî Bekr b. Ahmed b. Hâmid. *et-Taşîl mine'l-Maḥşûl*. thk. Abdulhamîd Ali Ebû Züneyd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- Uyanık, Mevlüt. *Kur'ân'ın Tarihsel ve Evrensel Okunuşu*. Ankara: Fecr Yayınları, 1997.
- Watt, Montgomery. *Bell's Introduction to the Qur'an*. Edinburgh, University Press, 1970.
- Yiğit, Metin. "Hermeneutik Yöntem ve Usul-i Fıkhın Kat'î-Zannî Diyalektiği: Hitap-Muhatap Bağlamında Hermenötik Bir Çözümleme", Kur'an ve dil: dilbilim ve hermenötik sempozyumu (17-18 Mayıs 2001), 125-186.
- Zuhaylî, Vehbe. *Usûlü'l-fıkhî'l-İslâmî*. Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986.

